

MATEUSZ HÜBNER*

Popularyzacja postaci Mikołaja Kopernika i jego dorobku w publicystyce i propagandzie Polski Ludowej

The popularisation of Nicolaus Copernicus and his achievements in the Polish People's Republic

Streszczenie: Po 1944 r., w okresie Polski Ludowej, komunistyczne władze objęły naukę kontrolą ideologiczną. Twórczość naukowa służyła jako narzędzie władzy w budowie nowej świadomości społecznej. Profesjonalne upowszechnianie nauki przez uczonych jako autorów zastąpił system popularyzacji, prowadzony przez dziennikarzy i instruktorów partyjnych. Systemem tym objęto m.in. wiedzę o Mikołaju Koperniku. Z postacią astronoma, będącego już w XIX w. ikoną nauki akademickiej, komuniści łączyli rolę symbolu „nowej nauki”. W ocenie twórczości Kopernika i innych znanych uczonych stosowano kryterium postępowości – stanowiące w rzeczywistości ideologicznie pojęty rozwój. Postać Kopernika władze partyjno-państwowe ideologizowały nie tylko w okresie stalinowskim, lecz także później. W latach 70. zmianie uległ przekaz propagandowy. Nie kładziono już nacisku na tendencyjne ukazywanie znaczenia astronoma w filozofii marksizmu-leninizmu. Przedstawiano jego dokonania w kontekście gierkowskich osiągnięć oraz praktycznych wskazań dla bieżącej polityki, a nie ideologii komunistycznej. Stałym elementem polityki władz było wskazywanie na rolę Kopernika w budowie naukowego światopoglądu, co naruszało depozyt wiary Kościoła oparty na historii biblijnej. Pozo-

* Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, mhubner@ihnpan.pl, ORCID: 0000-0003-0438-4315.

stałością po okresie popularyzacji jest nazewnictwo obiektów miejskich, instytucji oraz pomniki i uroczystości kopernikańskie.

Słowa kluczowe: Mikołaj Kopernik, Polska Ludowa, PRL, popularyzacja, publicystyka, propaganda

Abstract: The aim of this paper is not to conduct a substantive analysis of Nicolaus Copernicus's scientific achievements. Nor do I engage in discussions regarding the concept known as the Copernican Upheaval or the Copernican Revolution. After 1944, during the period of the Polish People's Republic, the communist authorities assumed ideological control over science. Scientific work served as a tool of power in constructing a new social conscience. The task of professional science outreach, previously performed by scholars as authors, was replaced by a system of popularisation led by journalists and party instructors. This led to the establishment of the "Problems" journal (1945) and the Society for the Popularisation of Culture and Science (1950). The system of popularisation encompassed knowledge about Nicolaus Copernicus, who had already become an icon of academic science in the 19th century. The communist authorities associated Copernicus with the role of a "new science" icon. This objective was based on applying the criterion of progressiveness in evaluating the work of Copernicus and other renowned scholars, which, in reality, had an ideological connotation of development. This criterion guided the work of the Polish Society of Naturalists named after Copernicus, as well as the papers on Copernicus presented at the First Congress of Polish Science and during the Copernican Sessions (15–16 September 1953). Copernicus continued to be ideologised by the party-state authorities even after the Stalinist period. Emphasising Copernicus's role in the construction of a scientific worldview, the authorities undermined religious beliefs based on biblical history. Remnants of the popularisation period can be seen in the nomenclature of urban objects, institutions, as well as Copernican monuments and celebrations

Keywords: Nicolaus Copernicus, People's Republic of Poland, PRL, popularisation, journalism, propaganda

Upowszechnianie nauki a system popularyzacji

Po 1944 r., w okresie Polski Ludowej¹, władze komunistyczne objęły naukę kontrolą ideologiczną. Twórczość naukowa służyła jako narzędzie

¹ Polska Ludowa to nieformalna nazwa państwa oraz systemu polityczno-ustrojowego w Polsce w latach 1944–1989. W tym okresie rządy sprawowali komuniści z Polskiej

władzy w budowie nowej świadomości społecznej. Bolesław Bierut 16 listopada 1947 r. podczas inauguracji radiostacji we Wrocławiu powiedział: „Upowszechnienie i uwspółcześnienie twórczości kulturalnej we wszystkich jej różnorodnych przejawach i dziedzinach – oto zadanie, które wkłada na barki obecnego pokolenia twórców i na barki całego narodu nowy okres historyczny, okres demokracji ludowej”². W działaniach w tym zakresie odwoływano się do wzorców sowieckich. W 1950 r. Henryk Jabłoński – profesor UW, członek KC PZPR – stwierdził:

przykład doświadczeń radzieckich pokazuje nam, jak drogą upowszechnienia wiedzy, wydobywania ludzi nieznanych dotychczas, kształcenia ich i troskliwej nad nimi opieki umiano zasilić nawet kadrę naukową na najwyższym szczeblu nowymi wspaniałymi talentami, nie mówiąc o armii wybitnych specjalistów w poszczególnych dziedzinach wiedzy³.

Mimo odwołań Bieruta i Jabłońskiego do upowszechniania wiedzy z inspiracji komunistycznych władz profesjonalne upowszechnianie nauki przez uczonych jako autorów zastąpił system popularyzacji, prowadzony przez dziennikarzy i instruktorów partyjnych. System ten transmitował przekaz ideologiczny. Nacisk na ideologię oddają słowa Jabłońskiego:

W ostrej i wciąż zaostrzającej się w naszym kraju walce klasowej dokonujemy wielkiej rewolucji kulturalnej, bez której niemożliwe jest budownictwo socjalizmu, bez której marnowalibyśmy owoce dotychczasowych zwycięstw mas pracujących Polski w ich boju o realizację ustroju pełnej sprawiedliwości społecznej, pokoju i postępu⁴.

Partii Robotniczej, a następnie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej. Oficjalną nazwą państwa polskiego w latach 1944–1952 była Rzeczpospolita Polska. Na mocy konstytucji – uchwalonej przez sejm 22 lipca 1952 r. – wprowadzono nazwę Polska Rzeczpospolita Ludowa. Na podstawie nowelizacji, która weszła w życie 31 grudnia 1989 r., przywrócono nazwę Rzeczpospolita Polska.

² *O upowszechnieniu kultury. Przemówienie prezydenta Rzeczypospolitej Bolesława Bieruta na otwarciu radiostacji we Wrocławiu, Kraków 1948*, s. 14.

³ H. Jabłoński, *Upowszechnienie wiedzy*, „Problemy. Miesięcznik popularno-naukowy” (dalej: „Problemy”) 1950, nr 9 (54), s. 582.

⁴ *Ibidem*, s. 578.

Na doktrynalnych przesłankach oparli rozważania również członkowie Referatu Podsekcji Metod Popularyzacji Wiedzy – działającego przy Sekcji Organizacji Nauki i Szkolnictwa Wyższego I Kongresu Nauki Polskiej, który zorganizowano w 1951 r.: „Stawiając zagadnienie prawidłowo pojętej popularyzacji, sięgamy dzisiaj [...] do bojowych tradycji rewolucyjnego ruchu robotniczego, który w upowszechnianiu wiedzy widział potężny oręż walki mas ludowych o wyzwolenie proletariatu, o budowę nowego świata”⁵. W komunistycznym systemie popularyzacji lokowano wydawanie różnych czasopism – w tym publikowanego od 1945 r. organu „Problemy”. Narzędziem władz było też utworzone pięć lat później Towarzystwo Wiedzy Powszechnej, drukujące własne wydawnictwa – popularnonaukową „Wiedzę Powszechną” oraz miesięcznik „Wiedza i Życie”⁶.

⁵ *I Kongres Nauki Polskiej. Sekcja Organizacji Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Referat Podsekcji Metod Popularyzacji Wiedzy*, seria XI, z. 4, Warszawa 1951, s. 7. Członkowie Referatu Podsekcji Metod Popularyzacji Wiedzy – również doktrynalnie – uznali, „że tradycji postępowych w upowszechnianiu wiedzy dopatrujemy się przede wszystkim w tych dążeniach, które łączyły się z nurtem walki klasowej i narodowo-wyzwoleńczej, z nurtem postępowych przemian społecznych, który głęboko przenika dzieje Polski w epoce kapitalizmu”. Stwierdzono też: „pierwszym zadaniem popularyzacji wiedzy jest uzbrojenie klasy robotniczej i mas ludowych w oręż wiedzy służącej do skutecznej walki z wszelkimi formami wsteczności i do budowy podstaw socjalizmu. Stąd nakaz zdecydowanego, konsekwentnie doprowadzonego do końca rozszerzenia i umasowienia popularyzacji, która nie tylko przed rokiem 1939, ale nawet w pierwszych latach po wojnie, nastawiona była wciąż (w wydawnictwach książkowych i w czasopiśmie), jeśli nie na burżuazję, to przede wszystkim na drobnomieszczaństwo i inteligencję”. Ibidem, s. 7, 11.

⁶ 15 czerwca 1950 r. ukazało się obwieszczenie premiera Józefa Cyrankiewicza w sprawie ogłoszenia statutu Towarzystwa Wiedzy Powszechnej. Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 15 czerwca 1950 r. w sprawie ogłoszenia statutu stowarzyszenia wyższej użyteczności „Towarzystwo Wiedzy Powszechnej – (TWP)”, *Monitor Polski* 1950 nr 72 poz. 825. W statucie przyjęto, że celem TWP jest: „a) popularyzacja zdobyczy nauki i techniki oraz upowszechnianie kultury, b) propagowanie książki i czytelnictwa, c) zaopatrywanie organizacji masowych w popularne wydawnictwa naukowe ze wszystkich dziedzin wiedzy”. Do Towarzystwa odwołał się Henryk Jabłoński na łamach „Probleatów”. Zob. H. Jabłoński, op. cit., s. 578–585.

Odwołania do renesansu

Skuteczność akcji popularyzacyjnej wymagała sięgnięcia do symboli – gotowych do wykorzystania w propagandzie. Na początku lat 50. władze zdecydowały się ich poszukiwać w epoce renesansu. Komuniści identyfikowali odrodzenie z postępem, który przeciwstawili reakcyjnemu światopoglądowi wieków średnich. Czyniąc to, odwoływali się do metody dialektycznej, propagowanej w filozofii marksistowsko-leninowskiej. Do niej nawiązał Józef Stalin, który wskazywał, że:

według metody dialektycznej proces rozwoju od niższego do wyższego odbywa się nie w drodze harmonijnego rozwoju zjawisk, lecz w drodze ujawniania się sprzeczności, jakie są właściwe przedmiotom, zjawiskom, w drodze „walki” przeciwstawnych tendencji, działających na gruncie tych sprzeczności⁷.

Słowa te zostały przytoczone w czasopiśmie „Problemy”⁸. W ich duchu wypowiedział się w 1953 r. na łamach „Trybuny Ludu” – organu prasowego Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej – autor o pseudonimie „w. k.” Stwierdził, że w okresie odrodzenia „postępowe siły społeczne przypuściły pierwszy szturm na zaśniedziałą ideologię feudalną – scholastykę średniowieczną, wszechwładne panowanie Kościoła katolickiego, ślepą wiarę w dogmaty i autorytety uświęcone przez Kościół”⁹. Zideologizowaną kategorię postępu – dostosowaną do założeń filozofii marksizmu-leninizmu – łączył z rozwojem nauki, inspirowanym humanistycznymi ideami. Komuniści wskazywali na osłabienie w dobie renesansu znaczenia światopoglądu Kościoła rzymskokatolickiego, propagujące-

⁷ J. Stalin, *O materializmie dialektycznym i historycznym*, w: *Historia Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików). Krótki kurs*, Moskwa 1941, s. 117–118.

⁸ Idem, *Marksistowska metoda dialektyczna. Fragment pracy filozoficznej pt. „O materializmie dialektycznym i historycznym”*, „Problemy” 1949, nr 12 (45), s. 797.

⁹ w. k., *Mikołaj Kopernik, wielki rewolucjonista w nauce*, „Trybuna Ludu. Organ Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej” (dalej: „Trybuna Ludu”) 1953, R. VI, nr 50 (1476) z 20 lutego, s. 3.

go teorię geocentryczną, głoszącą, że wokół Ziemi – stanowiącej centrum świata – krążą Słońce, Księżyc i planety. Na obniżenie autorytetu kościelnej hierarchii wpłynęły także idee reformacyjne, ale przede wszystkim dzieło Mikołaja Kopernika *De revolutionibus orbium coelestium*, w którym zastąpił on teorię geocentryczną wykładem heliocentrycznej i heliostatycznej budowy wszechświata¹⁰. Zgodnie z dogmatami marksizmu-leninizmu odrodzenie, a w jego ramach humanizm stanowiły etap historycznego rozwoju społecznego na drodze do socjalizmu. Partyjni ideolodzy wskazywali też propagandowo na występującą w tle walkę klas jako źródło przemian historycznych, prowadzących do powstania komunistycznego społeczeństwa.

W 1953 r. Józef Cyrankiewicz – ówczesnie wicepremier – apelował do uczonych w sprawie renesansu, prosząc,

aby ukazali ten okres w całej jego prawdzie i wielkości, ze wszystkimi słabościami i pomyłkami, ale przede wszystkim z tym, co opromieniało go świetnością, co było jego najistotniejszą cechą: odwagą myśli, humanizmem, śmiałością burzenia przesądów, śmiałością przeciwstawiania się krępującym myśl ludzką okowom średniowiecza, odbłaskiem budzenia się nowych sił społecznych¹¹.

Z inspiracji Cyrankiewicza władze komunistyczne, akcentując osiągnięcia odrodzenia i jego przełomowy charakter, zmierzały do wytworzenia wrażenia, że w XX w. Polska Ludowa i inne kraje bloku wschodniego ze Związkiem Socjalistycznych Republik Sowietkich na czele stanowią ośrodki postępowej myśli, sprzyjającej rozwojowi nauki i modernizacji na różnych płaszczyznach. Władze partyjno-państwowe utożsamiały się z renesansem, co było zabiegiem wyłącznie propagandowym – szczególnie gdy weźmie się pod uwagę zideologizowanie przez komunistów twórczości w duchu zasad realizmu socjalistycznego. Propaganda kreowała obraz Ko-

¹⁰ *Geniusz myśli polskiego Odrodzenia*, „Trybuna Ludu” 1953, nr 143 (1569) z 24 maja, s. 1 oraz w. k., op. cit., s. 3.

¹¹ *Budując socjalizm, kontynuujemy tradycje postępowych walk i wyzwoleniczych dążeń polskiego Odrodzenia. Przemówienie tow. J. Cyrankiewicza na połączonym posiedzeniu komitetów honorowych Roku Kopernikowskiego i Roku Odrodzenia*, „Trybuna Ludu” 1953, nr 144 (1570) z 25 maja, s. 3.

ścioła rzymskokatolickiego oraz osób przeciwnych linii politycznej PZPR jako tożsamy z postawą dawnych przeciwników renesansowych ideałów. Komuniści instrumentalnie wskazywali jako źródło niechęci wobec odrodzenia kręgi kościelne – identyfikowane z pejoratywnie pojmowaną scholastyką czy też ciemnotą i zabobonami.

Odwołując się do renesansu, poszukiwano wzorców osobowych – również do propagandowego wykorzystania w akcji popularyzacyjnej. Początkowo elita władzy Polski Ludowej rozważała uczynienie centralną postacią tej akcji Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Finalnie zdecydowała o skoncentrowaniu uwagi na postaci Mikołaja Kopernika¹².

Spór o Kopernika

Propagandowe nawiązania do Kopernika mają szeroką genezę. Już w dobie wojen napoleońskich Rada Stanu Księstwa Warszawskiego na wniosek ks. Stanisława Staszica zdecydowała o budowie pomnika Kopernika w Toruniu. Inicjatywa ta zakończyła się niepowodzeniem, ponieważ w wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego Toruń ponownie wszedł w skład zaboru pruskiego. Finalnie pomnik postawiono na Krakowskim Przedmieściu w Warszawie w 1830 r. Napięcia wystąpiły na tle 300. rocznicy śmierci astronoma. W 1853 r. Niemcy zainicjowali pierwsze towarzystwo naukowe w Toruniu, które przyjęło nazwę *Copernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* (Kopernikowskie Towarzystwo Nauki i Sztuki w Toruniu). Zdaniem Kazimierza Wajdy jego działalność miała charakter niewolny od „wrażnie antypolskich akcentów”¹³. Niemieccy uczeni jednostronnie podkreślali związki Kopernika z niemiecką narodowością. Odmienne narrację przyjęło polskie środowisko naukowe, odwołujące się do rodzimych tradycji narodowych. Jak zauważył Piotr Hübner: „Rewolucja kopernikańska dokonała się nie w czasach Mikołaja Kopernika, lecz dopiero w XIX wieku, stając się mitem założycielskim polskiej nauki akademic-

¹² T. Leszkowicz, *Oblicza propagandy PRL*, cz. 2, Warszawa 2017, s. 25.

¹³ K. Wajda, *Pod ponownym pruskim panowaniem*, w: *Toruń dawny i dzisiejszy – zarys dziejów*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1983, s. 347.

kiej”¹⁴. Mit ten propagowało istniejące od 1875 r. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Odmienne perspektywy – niemiecka i polska – ujawniły się także w animozjach przy okazji organizacji obchodów rocznic kopernikańskich. Niemcy i Polacy przygotowywali bowiem osobne uroczystości. Spory przenosili na płaszczyznę wydawnictw¹⁵. Ludwik Antoni Birkenmajer – w opublikowanej w 1923 r. pracy *Mikołaj Kopernik jako uczony, twórca i obywatel w 450-tą rocznicę jego urodzin* – zwrócił uwagę na fakt, że:

Sporna długi czas kwestja przynależności narodowościowej wielkiego astronoma do tej, albo do tamtej rodziny ludów, zaprawiała, jeszcze do bardzo niedawna, wszystkie jego biografje tak znacznym balastem krytycznym i polemicznym, zapełniała je tylu różnymi, częstokroć tylko domyslnymi szczegółami jego życia powszedniejszego, że na pytania najważniejsze, obywatelskich jego zasług, a zwłaszcza genezy i historii wielkiego odkrycia, nie starczyło już pisaćemu ni miejsca, ni czasu, a może i... zmysłu¹⁶.

Te podziały nie zmieniły się po przyłączeniu dużej części zaboru pruskiego – w tym Torunia – do II Rzeczypospolitej. Przeciwnie, uległy wzmocnieniu, na co wpływały zaostrzające się stosunki Polski i Niemiec w dwudziestolecie międzywojennym. Antagonizm polsko-niemiecki o narodowość Mikołaja Kopernika osiągnął apogeum w warunkach drugiej wojny światowej – w okresie okupacji ziem polskich. Chcąc podkreślić związek astronoma z kulturą niemiecką, gubernator Generalnego Gubernatorstwa Hans Frank podjął starania w kierunku przekształcenia Institut für Deutsche Ostarbeit (Instytut Niemieckich Prac na Wschodzie) w Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Krakowie. Jako symbol animozji do historii przeszła decyzja władz niemieckich o zastąpieniu na cokole pomnika Kopernika w Warszawie polskiej tablicy z inskrypcją „Mikołajowi Kopernikowi – Rodacy” tablicą niemiecką z napisem „Dem Grossen Astrono-

¹⁴ P. Hübner, *Encyklopedia polskiej nauki akademickiej*, Toruń 2023, s. 102 (hasło: *Patronat Mikołaja Kopernika nad nauką akademicką*).

¹⁵ J. Szudy, „Genius loci” Pomorza i Kujaw, czyli o uczonych i towarzystwach naukowych w Polsce Północnej, „Rocznik Gdański” 2021, t. 81, s. 214–217.

¹⁶ L. A. Birkenmajer, *Mikołaj Kopernik jako uczony, twórca i obywatel: w 450-tą rocznicę jego urodzin*, Kraków 1923, s. 2.

men Nikolaus Kopernikus” („Wielkiemu astronomowi Mikołajowi Kopernikowi”). W odpowiedzi – 11 lutego 1942 r. – Maciej Aleksy Dawidowski „Alek” z Organizacji Małego Sabotażu „Wawer” zerwał niemiecką tablicę, odsłaniając polską dedykację¹⁷.

Ikona „nowej nauki”

Grunt pod powojenne skoncentrowanie propagandy na Mikołaju Koperniku został przygotowany w Związku Sowieckim. W 1943 r., a więc w warunkach wojennych, sowieccy uczeni zorganizowali konferencję naukową z okazji 400. rocznicy śmierci astronoma. W tym samym roku Roman Werfel opublikował w moskiewskich „Nowych Widnokręgach” artykuł *Wielkość Mikołaja Kopernika*. Mimo propagowania komunistycznej ideologii Werfel skoncentrował się przede wszystkim na opisie dokonań Kopernika¹⁸. Zideologizowany przekaz rozwinęto po 10 latach – w Polsce Ludowej. Z postacią astronoma, będącego już w XIX w. ikoną nauki akademickiej, władze komunistyczne łączyły rolę symbolu „nowej nauki”. W ocenie twórczości Kopernika i innych znanych uczonych stosowano kryterium postępowości – stanowiące w rzeczywistości ideologicznie pojęty rozwój. Kryterium to zdeterminowało działalność Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, a także referaty dotyczące Kopernika na I Kongresie Nauki Polskiej oraz w ramach Sesji Kopernikowskiej (15–16 września 1953).

W artykule nie przeprowadzono merytorycznej analizy problemów dotyczących dorobku naukowego Mikołaja Kopernika. Nie podjęto też rozważań nad zagadnieniem określanym mianem przewrotu kopernikańskiego czy rewolucji kopernikańskiej. Za cel przyjęto analizę działań władz Polski Ludowej w zakresie popularyzacji w propagandzie – przede wszystkim w publicystyce – wiedzy o postaci i osiągnięciach Kopernika. Dokonano tego na podstawie artykułów publikowanych na łamach różnych organów prasowych – przede wszystkim „Trybuny Ludu”, „tuby propagandowej” KC PZPR.

¹⁷ P. Hübner, op. cit., s. 109.

¹⁸ R. Werfel, *Wielkość Mikołaja Kopernika*, „Życie Warszawy” 1953, nr 122 (2986) z 23 maja, s. 1.

Kopernik jako rewolucjonista

Światowa Rada Pokoju – na podstawie wniosku Polskiego Komitetu Obróńców Pokoju – ogłosiła 1953 r. Rokiem Kopernikowskim w skali międzynarodowej. Było to związane z 410. rocznicą jego śmierci. Zwłaszcza w Polsce Ludowej jej obchodom nadano duży rozgłos¹⁹. Zorganizowano uroczystości Roku Kopernikowskiego oraz Roku Odrodzenia, w których przygotowanie zaangażowały się elity władzy PRL oraz środowiska naukowego. Nad obchodami Roku Kopernikowskiego patronat sprawował prezes Rady Ministrów Bolesław Bierut, a nad Rokiem Odrodzenia – przewodniczący Rady Państwa Aleksander Zawadzki. Wspólne, uroczyste posiedzenie obu Komitetów Honorowych odbyło się 23 maja 1953 r. Uczestniczyli w nim członkowie Rady Państwa i rządu, działacze KC PZPR, przedstawiciele Polskiej Akademii Nauk, rektorzy szkół akademickich, a także delegaci organizacji politycznych i społecznych, związków twórczych oraz uczelnianych kół naukowych. Obradom przewodniczył Józef Cyrankiewicz.

Komitet Honorowy Roku Kopernikowskiego przyjął jednomyślną uchwałę, w której sformułował kierunki działań w zakresie popularyzacji wiedzy o Mikołaja Koperniku. Zobowiązał się wspierać organizowaną przez Polską Akademię Nauk konferencję poświęconą znaczeniu odkryć astronomii, a także przygotowywanie wystaw o Koperniku w Krakowie, Toruniu, we Wrocławiu oraz w Olsztynie. Komitet wskazał potrzebę rekonstrukcji zabytkowego domu – przeznaczonego dla Muzeum Kopernikowskiego w Toruniu, a także wieży kopernikowskiej we Fromborku. Inny postulat stanowiło wydanie prac autorstwa Kopernika oraz dzieł naukowych autorów, którzy pod kierownictwem PAN napisali publikacje na jego temat. W uchwale Komitet Honorowy zwrócił uwagę na potrzebę przyznawania nagród młodym uczonym za wyróżniające prace kandydackie z dziedziny astronomii, matematyki, fizyki, geofizyki i ekonomii. Komitet podjął się wydania materiałów popularnonaukowych – adresowanych do krajowych i zagranicznych odbiorców. Zapowiedział rozwinięcie akcji popularyzacyj-

¹⁹ K. M., *Poruszył ziemię i wstrzymał słońce*, „Życie Warszawy” 1953, nr 43 (2908) z 19 lutego, s. 3 oraz w. k., op. cit., s. 3.

nej za pośrednictwem prasy, radia i filmu. Planował organizację obchodów w położonej w województwie opolskim wsi Koperniki, z której wywodzili się przodkowie astronoma. Przewidywał też budowę obserwatoriów astronomicznych²⁰. W zakończeniu uchwały przyjęto zapis: „Komitet Honorowy Roku Kopernikowskiego wzywa instytucje naukowe, szkoły, organizacje społeczne, kulturalne i oświatowe do współpracy nad upowszechnieniem i pogłębianiem znajomości życia i dzieła Kopernika wśród najszerszych mas narodu polskiego”²¹. Do innych propagowanych form upamiętniania Kopernika, przyczyniających się do popularyzacji wiedzy, należało wydawanie znaczków pocztowych z jego wizerunkiem czy troska o promocję i rozwój infrastruktury pieszego Szlaku Kopernikowskiego dla turystów odwiedzających miejsca związane z astronomem.

W trakcie obrad Komitetów Honorowych Cyrankiewicz uznał urodzonego w Toruniu astronoma za

geniusza, którego dzieło stało się punktem przełomowym w rozwoju myśli ludzkiej, które zadało druzgocący cios fanatyzmowi i położyło podwaliny pod światopogląd naukowy, które wyzwalało myśl ludzką z pęt dogmatów i dawało podstawy ludzkim czynom, czynom ludzi nie spętanych reakcyjną, wsteczną ideą niezmienności świata, jego praw i niezmienności losów człowieka.

Zdaniem Cyrankiewicza: „Dlatego to imię Kopernika jest czczone jako sztandar walki o swobodę myśli, o rozwój nauki w służbie ludzkości, o postęp przeciw wsteczniectwu i ograniczeniom myśli, jakie narzucają klasy społeczne broniące beznadziejnie swoich przywilejów”²². Słowa Cyrankiewicza były sygnałem dla propagandy komunistycznej, by przedstawiać przełomowy charakter ustaleń Kopernika w kontekście przeciwstawienia się tradycyjnemu światopoglądowi – wyrażającemu się w uwolnieniu umysłów od

²⁰ *Program obchodów Roku Kopernikowskiego i Roku Odrodzenia*, „Życie Warszawy” 1953, nr 123 (2987) z 24–25 maja, s. 1.

²¹ *Upowszechnijmy wśród szerokich mas narodu życie i dzieło Kopernika i wielkie tradycje epoki Odrodzenia. Uroczyste wspólne posiedzenie komitetów honorowych Roku Kopernikowskiego i Roku Odrodzenia*, „Trybuna Ludu” 1953, nr 144 (1570) z 25 maja, s. 1.

²² *Budując socjalizm, kontynuujemy...*, s. 3.

dogmatów i reakcji. Cyrankiewicz dostosował Kopernika i jego osiągnięcia do komunistycznej retoryki, o czym świadczą określenia „sztandar walki” czy „klasy społeczne”. Wicepremier dał sygnał do ulokowania astronoma w roli głównego punktu instrumentalnie ukazywanej wizji renesansu.

W duchu słów Cyrankiewicza do popularyzacji wiedzy o dorobku Kopernika przystąpiła prasa komunistyczna. „Głos Wybrzeża” nadał relacji z majowego wystąpienia wicepremiera wymowny tytuł – *Polska Ludowa spadkobierczynią postępowych i wyzwolenicznych dążeń polskiego Odrodzenia*²³. W „Trybunie Ludu”, w artykule *Geniusz myśli polskiego Odrodzenia*, stwierdzono natomiast, że:

Wielką epoką było Odrodzenie – pierwsza poważna próba wydobycia się z feudalizmu. Ciasno i coraz ciasniej robiło się siłom wytwórczym, dławionym przez feudalny pancerz; ciasno i coraz ciasniej robiło się ideom, których rozwojowi przeszkadzały mury scholastyki i teologii. Nie udało się wtedy frontalnym atakiem obalić feudalizmu. Ale do obalenia murów historia wszędzie wysunęła olbrzymów. Takim tytanem, największym spośród myślicieli i uczonych polskiego Odrodzenia, był Mikołaj Kopernik.

W dalszej części tekstu zaznaczono, że „Nie mogli i nie chcieli wielbiciiele obskurantyzmu, zwolennicy antynaukowych poglądów, w prostej linii wywodzących się ze średniowiecza – szeroko upowszechniać naukowych zdobyczy Kopernika, które uderzyły w podstawy scholastycznej ideologii”²⁴.

Tego typu tendencyjne i niezgodne z prawdą wypowiedzi sytuowały Kopernika w roli prekursora filozofii marksistowskiej. Tomasz Leszkowicz zwrócił uwagę na przywoływanie w prasie słów Fryderyka Engelsa, który osiągnięcia Kopernika ukazywał przez pryzmat ideologii komunistycznej²⁵. Do Engelsa odwołał się także Zygmunt Modzelewski, stwier-

²³ *Polska Ludowa spadkobierczynią postępowych i wyzwolenicznych dążeń polskiego Odrodzenia. Przemówienie tow. Józefa Cyrankiewicza na wspólnym posiedzeniu komitetów honorowych Roku Kopernikowskiego i Roku Odrodzenia*, „Głos Wybrzeża. Organ Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej” (dalej: „Głos Wybrzeża”) 1953, nr 123 (2047) z 25 maja, s. 2.

²⁴ *Geniusz myśli...*, s. 1.

²⁵ T. Leszkowicz, op. cit., s. 27.

dzając, że nauka Kopernika „stała się punktem zwrotnym w przełamaniu podstaw kościelno-feudalnego światopoglądu. W przyrodoznawstwie stała się tym przełomowym odkryciem, wraz z którym – jak mówi Engels – materializm przyjmuje nową postać, wyższą, doskonalszą”²⁶. Słowa jednego z twórców *Manifestu partii komunistycznej* – „Wydanie nieśmiertelnego dzieła Kopernika było aktem rewolucyjnym. Od tej chwili datuje się wyzwolenie przyrodoznawstwa od teologii... Odtąd też rozwój nauk posuwał się naprzód milowymi krokami...” – przywołał też na łamach „Głosu Wybrzeża” Adrian Czermiński²⁷. W „Życiu Warszawy” zwrócono natomiast uwagę na wypowiedź Engelsa dotyczącą odrodzenia: „Epoka ta wymagała olbrzymów i olbrzymów zrodziła, olbrzymów myśli, namiętności, charakteru, wszechstronności i wiedzy”²⁸. Wiceprzewodniczący Rady Kultury i Sztuki – działającej przy ministrze kultury i sztuki – Stanisław Witold Balicki, komentując te słowa, zaliczył do olbrzymów Mikołaja Kopernika, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Jana Kochanowskiego oraz Mikołaja Reja. Za istotne uznawał czerpanie z ich dorobku oraz prezentowanie świata²⁹. W innym artykule w „Życiu Warszawy” Kopernik, Rej i Frycz Modrzewski zostali określani mianem indywidualności walczących o swobodę „myśli poznawczej” w przeciwieństwie do „kościelno-feudalnych” autorytetów oraz wartości. Autor o pseudonimie A. G. doktrynalnie stwierdził, że reprezentowali oni – zwłaszcza Kopernik – postępowe dążenia. Wskazał, że astronom będzie „nam bliski jako ten, który w swoich czasach walczył o postęp i przeciw zacofaniu, o co i przeciw czemu także i my dziś w naszych czasach walczymy”³⁰.

²⁶ Z. Modzelewski, *Rok Kopernikowski i Rok Odrodzenia*, „Trybuna Ludu” 1953, nr 139 (1565) z 20 maja, s. 4.

²⁷ A. Czermiński, *Rozwój myśli kopernikowskiej*, „Głos Wybrzeża” 1953, nr 122 z 23/24 maja, s. 6.

²⁸ K. M., op. cit., s. 3.

²⁹ S. W. Balicki, *U nas – ofensywa kulturalna. (O znaczeniu i zadaniach Rady Kultury i Sztuki)*, „Życie Warszawy” 1953, nr 36 (2901) z 11 lutego, s. 3; zob. także: K. M., op. cit., s. 3.

³⁰ A. G., *Rewolucyjna myśl Kopernika*, „Życie Warszawy” 1953, nr 123 (2987) z 24–25 maja, s. 1.

Wizerunek Kopernika propaganda wykorzystywała także w zimnowojennej retoryce. Insynuowano, że naturalnymi kontynuatorami jego myśli byli uczeni z bloku wschodniego, a antagonistami środowiska naukowego USA oraz zachodniej Europy. W zamieszczonym przez „Trybunę Ludu” artykule *Mikołaj Kopernik, wielki rewolucjonista w nauce* skonstatowano:

Nazwisko Kopernika widniało na sztandarze wszystkich przodujących uczonych, walczących ze wstecznictwem, obskurantyzmem i zacofaniem [...]. Obecnie zdecydowanymi szermierzami i kontynuatorami dzieła Kopernika są uczeni Związku Radzieckiego i krajów demokracji ludowej oraz postępowi uczeni innych krajów. Uczeni radzieccy wykazali fałsz wszelkich prób podważenia odkrycia Kopernika w oparciu o rzekome wnioski wynikające z teorii względności i innych danych nauki współczesnej³¹.

Czermiński zwrócił uwagę na rzekomy niepokój „wsteczników różnego autoramentu”. Jak stwierdził:

Astronomowie, reprezentujący reakcyjną myśl naukową Zachodu, wywodzą rozwój wszechświata z pewnych założeń teoretycznych, dopasowując do nich aparat matematycznych dowodzeń, podobnie jak to czynił Ptolemeusz, natomiast astronomowie postępowi, idący śladami Kopernika i opierający się na metodzie dialektyki przyrodniczej, wyprowadzają swoje wnioski z uogólnienia poznanych i sprawdzonych faktów. Astronomowie zachodni stoją na stanowisku ograniczoności wszechświata, jego jednorazowego powstania i stopniowego zamierania, natomiast astronomowie postępowi uważają, że tworzenie się gwiazd i systemów gwiazdnych stanowi nieustający proces³².

Do powiązania Kopernika z krajami demokracji ludowej i ZSRS, a także ze zwolennikami ideologii komunistycznej na Zachodzie zmierzano w „Życiu Warszawy”, przekonując, że:

cały świat demokracji i postępu, miliony wyznawców idei pokoju we wszystkich krajach uczczą pamięć jednego z największych geniuszy wszyst-

³¹ w. k., op. cit., s. 3.

³² A. Czermiński, op. cit., s. 6.

kich czasów, człowieka – który stworzył nowy, rewolucyjny pogląd na budowę wszechświata, odkrył nowe prawa natury rządzące światem i zrewolucjonizował myśl ludzką³³.

Próby uczynienia Kopernika prekursorem nauki podporządkowanej wtycznym władz partyjno-rządowych stanowiły świadectwo kolejnej manipulacji. Wynikały z pragnienia swego zawłaszczenia postaci Kopernika, zmonopolizowania go na potrzeby propagandy komunistycznej. Z dokonaniem astronomia władza pragnęła identyfikować własny prestiż. Kopernik miał dowodzić większej wartości nauki w państwach bloku wschodniego niż na Zachodzie. Już u podstaw tej perspektywy zawierał się fałsz. Uznanie jej obligowałoby do doktrynalnego przemilczania nie tylko związków astronoma z kulturą niemiecką, lecz także okresu studiów we włoskich miastach – w Bolonii, Padwie i Ferrarze, a więc na Zachodzie. Ideologiczne „odcięcie” Kopernika od tradycji naukowych i kulturalnych Zachodu wiązało się z problemem, jak traktować fundamentalne znaczenie ukształtowania światopoglądu astronoma przez renesansowe ideały, które zrodziły się i najlepiej rozwinęły na gruncie kultur państw zachodniej Europy.

Autorzy artykułów prasowych odwoływali się do szeroko zakrojonej działalności Kopernika na różnych płaszczyznach – wskazywali jego osiągnięcia w zakresie medycyny, ekonomii czy inżynierii. Akcentowali też zasługi w obronie Olsztyna przed siłami zakonu krzyżackiego w 1521 r.³⁴ Ideologizowane były nie tylko osiągnięcia na płaszczyźnie astronomii, lecz także dokonania w innych dziedzinach. Henryk Dunajewski w artykule *Mikołaj Kopernik jako badacz zjawisk ekonomicznych* stwierdził: „Dzieła Mikołaja Kopernika stanowią wielki wkład do skarbnicy polskiej i ogólnoludzkiej nauki i słusznie zaliczane są do najchlubniejszych patriotycznych i najbardziej postępowych tradycji narodu polskiego”. Zdaniem Dunajew-

³³ K. M., op. cit., s. 3.

³⁴ W „Życiu Warszawy” osobny artykuł poświęcono działaniom Kopernika w przygotowaniu obrony zamku w Olsztynie przed najazdem krzyżackim – dowodzonym przez wielkiego mistrza Albrechta Hohenzollerna. Redakcja odwołała się też do roli Kopernika w odbudowie warmińskich miast i ośrodków, a także do działań w zakresie wsparcia ludności. Przypomniła, że nawoływał on do wprowadzenia jednolitej monety w skali kraju. *Uczony, działacz, strateg*, „Życie Warszawy” 1953, nr 45 (2910) z 21 lutego, s. 4.

skiego „z mroków zniekształconej przez burżuazję, a nawet często ukrywanej przed narodem historii, wydobywamy nasze chlubne tradycje”, co sprawia, że „staje przed nami w całej okazałości wszechstronność geniuszu wielkiego polskiego myśliciela, który i w dziedzinie myśli ekonomicznej był wyrazicielem nowych twórczych, postępowych sił społecznych”³⁵.

Tomasz Leszkowicz zaznaczył, że autorzy artykułów pomijali informację o związku astronoma z Kościołem – mimo że przyjął niższe święcenia duchowne oraz zasiadał w kapitule warmińskiej. Tendencja ta dotyczyła jednak przede wszystkim partyjno-rządowej „Trybuny Ludu”. W innych organach pojawiały się krótkie wzmianki o więziach łączących Kopernika z Kościołem. Przykładowo w „Życiu Warszawy” uwzględniono informację o wychowywaniu Kopernika przez wuja – kanonika, a następnie biskupa warmińskiego Łukasza Watzenrodego. W tym organie podano też, że po ukończeniu studiów w Krakowie Kopernik przyjął niższe święcenia duchowne oraz był administratorem dóbr kapitulnych w Olsztynie i Pieńźnie³⁶. Niezależnie od tych odwołań propaganda dbała o to, by kręgi kościelne przedstawiać jako przeciwne przełomowym ustaleniom Kopernika. „Życie Warszawy” akcentowało aktywne działania Kościoła w zakresie zwalczania jego tez. Teorię geocentryczną Ptolemeusza ukazywano jako narzędzie legitymizujące monopol hierarchii kościelnej w kształtowaniu obrazu rzeczywistości. Na tle tej teorii rozważania Kopernika prasa prezentowała jako postępowe³⁷. W różnych organach autorzy wskazywali na udokumentowane źródłowo fakty – wpisanie *De revolutionibus orbium coelestium* do Indeksu ksiąg zakazanych czy prześladowania zwolenników teorii Kopernika, czego znamiennym przykładem było spalenie na stosie Giordana Bruna czy więzienie Galileusza³⁸. Nie ulega jednak wątpliwości, że czyniono to w sposób instrumentalny. Artykuły podporządkowywano ogólnie przyjętej tezie – Kościół odgrywał negatywną rolę w postępie, w rozwoju nauki. Ten obraz doktrynalnie przenoszono na grunt bieżącej polityki w Polsce Lu-

³⁵ H. Dunajewski, *Mikołaj Kopernik jako badacz zjawisk ekonomicznych*, „Trybuna Ludu” 1953, nr 153 z 3 czerwca, s. 4.

³⁶ *Uczony, działacz, strateg...*, s. 4.

³⁷ w. k., op. cit., s. 3

³⁸ K. M., op. cit., s. 3.

dowej. Nawiązując do Kopernika, władze partyjno-rządowe sytuowały się w roli obrońców – zagrożonych przez Kościół oraz „reakcję” – postępowych ideałów. Przyjmowały też rolę propagatorów rozwoju twórczości naukowej w różnych dziedzinach. Ideologicznie pojmowane kryterium postępowości faktycznie przedkładano ponad znaczenie naukowe ustaleń Kopernika zawartych w dziele *De revolutionibus orbium coelestium*³⁹.

Popularyzując postać Mikołaja Kopernika i jego dorobek, komuniści wykorzystywali nie tylko prasę. Dbali również o odpowiednią oprawę okolicznościowych uroczystości, nadając im szeroki wydźwięk propagandowy, pozwalający oddziaływać na liczne grono uczestników obchodów. Rok Kopernikowski zainaugurowano 24 maja 1953 r. we Fromborku, gdzie zmarł astronom. W inauguracji wzięła udział elita władzy, w tym premier i przewodniczący KC PZPR Bolesław Bierut, wicepremier Józef Cyrankiewicz oraz minister kultury i sztuki Włodzimierz Sokorski⁴⁰. W Warszawie – również 24 maja – złożono kwiaty pod pomnikiem Kopernika. Na uroczystości pojawili się przedstawiciele władz ministerialnych, świata nauki, osoby zaangażowane w działalność społeczną i kulturalną oraz delegacje zakładów pracy, młodzieży akademickiej i szkolnej. Okazjonalne przemówienie wygłosił przewodniczący Komitetu Honorowego Roku Kopernikowskiego, marszałek sejmu i prezes PAN – Jan Dembowski. Nie zabrakło ideologicznych nawiązań. Dembowski piętnował „knowania podżegaczy wojennych”, wyodrębniał „narody obozu postępu i pokoju”. W jego ocenie to właśnie ten „obóz” zabiegał o pokój, sprawiedliwość społeczną i opartą na tych wartościach współpracę międzynarodową. Z działaniami komunistów łączył postać Kopernika. W ocenie Dembowskiego „drogie są nam tradycje kulturalne ludzkości i dlatego czcimy pamięć wielkich ludzi, których prace wybitnie przyczyniły się do rozwoju i postępu swobodnej myśli ludzkiej”⁴¹. Zbliżone charakterem uroczystości organizowano rów-

³⁹ *Geniusz myśli...*, s. 1 oraz w. k., op. cit., s. 3.

⁴⁰ F. Walicki, *Rozpoczął się Rok Kopernikowski. Uroczystość inauguracyjna we Fromborku w obecności towarzysza Bolesława Bieruta*, „Głos Wybrzeża” 1953, nr 123 (2047) z 25 maja, s. 1.

⁴¹ *Warszawa złożyła hołd pamięci Mikołaja Kopernika*, „Głos Wybrzeża” 1953, nr 123 (2047) z 25 maja, s. 1.

niez w innych polskich miastach. Dodatkowo w Krakowie przeprowadzono Ogólnopolski Zjazd Towarzystwa Miłośników Astronomii⁴².

Rok Nauki Polskiej (1973)

Władze partyjno-państwowe ideologizowały postać Mikołaja Kopernika także po okresie stalinowskim – szczególnie w dobie rządów Władysława Gomułki. Wskazywano na rolę astronoma w budowie naukowego światopoglądu, co naruszało depozyt wiary Kościoła oparty na historii biblijnej. W dalszym ciągu Kopernika sytuowano w opozycji do Kościoła, a także wykorzystywano w propagandzie do legitymizacji działań władz partyjno-rządowych. W prasie nastąpił jednak spadek zainteresowania postacią Kopernika i jego dokonaniem. Na szerszą skalę do popularyzacji wiedzy o astronomie powrócono na początku lat 70. W lutym i marcu 1972 r. urządzono obchody 450. rocznicy wizyty Kopernika w Grudziądzu. Dokonano m.in. otwarcia międzyszkolnego planetarium i obserwatorium. Kulminacja obchodów w skali ogólnopolskiej przypadła na następny rok, z okazji 500. rocznicy urodzin Kopernika. Obchody lokowały się w programie Roku Nauki Polskiej, na który złożyły się również 200. rocznica utworzenia Komisji Edukacji Narodowej oraz 100. rocznica zainaugurowania Akademii Umiejętności. Zdaniem Janusza Groszkowskiego, przewodniczącego Ogólnopolskiego Komitetu Frontu Jedności Narodu oraz komitetu obchodów 500. rocznicy urodzin Kopernika, pełniącego także funkcję zastępcy przewodniczącego Rady Państwa, Rok Nauki Polskiej łączył „postępowe tradycje przeszłości z zadaniami, jakie kierownictwo polityczne kraju stawia przed ogółem pracowników nauki”. Groszkowski naukę postrzegał jako istotny atut „w przyspieszeniu tempa rozwoju kraju, jego socjalistycznych przemian, w dotrzymywaniu kroku innym państwom i narodom”⁴³.

⁴² 24 bm. – w 410 rocznicę zgonu Kopernika uroczyste obchody w całym kraju, „Życie Warszawy” 1953, nr 121 (2985) z 22 maja, s. 1.

⁴³ *Kopernik – symbolem odwagi myślenia, pracowitości i patriotyzmu*. Wywiad z przewodniczącym OK FJN prof. Januszem Groszkowskim, „Trybuna Ludu” 1973, nr 43 (8789) z 13 lutego; zob. także: J. Groszkowski, *Na ramionach olbrzyma*, „Polityka” 1973, nr 7 (833) z 17 lutego, s. 1, 5.

Główne miejsce w programie Roku Nauki Polskiej zajmowały obrady II Kongresu Nauki Polskiej w Warszawie 26–29 czerwca 1973 r. Podczas obrad I sekretarz KC PZPR Edward Gierek stwierdził:

Pragniemy dziś wyrazić głęboką wdzięczność uczonym wszystkich narodów, władzom państwowym i organizacjom społecznym we wszystkich krajach, organizacjom międzynarodowym, wszystkim instytucjom i osobom, które tyle serca i wysiłku włożyły w uświadomienie kopernikowskiej rocznicy i upowszechnienie kopernikowskiej tradycji. Szeroki zasięg tych obchodów oraz ich głęboka treść naukowa, społeczna i kulturalna zaświadcza najlepiej o wielkości kopernikowskiej idei, która zrewolucjonizowała naukę, stworzyła jej nowoczesne podstawy, zmieniła zasadniczo wyobrażenia o świecie i wyznaczyła granicę dwóch epok w dziejach myśli ludzkiej⁴⁴.

Gierek wskazał na związek Kopernika z polskością – określając go mianem „wybitnego Polaka i patrioty”. W dyskusji zjazdowej prezes Akademii Nauk ZSRS – Mstisław Wsiewołodowicz Kiełdysz – podkreślił, że dorobek astronoma stanowi wkład Polski do nauki światowej⁴⁵. W *Apelu uczestników II Kongresu Nauki Polskiej do uczonych świata* zaznaczono: „W kręgu polskiej kultury, w atmosferze tolerancji i swobody intelektualnej, wyrósł Mikołaj Kopernik, twórca jednego z największych przełomów w dziejach myśli ludzkiej, uczony, który łączył poszukiwanie »we wszystkim prawdy« ze służbą narodowi i ludzkości”⁴⁶. Położenie nacisku na ukazywanie związków Kopernika z polską narodowością stanowiło kolejny instrumentalny

⁴⁴ E. Gierek, *Nauka instrumentem socjalistycznego rozwoju Polski*, w: *II Kongres Nauki Polskiej. Materiały i dokumenty*, t. 1: *Sesje plenarne 26 i 29 czerwca 1973 r.*, Warszawa 1974, s. 11–12.

⁴⁵ Kiełdysz stwierdził: „Kopernik stworzył podstawy współczesnej wiedzy o budowie wszechświata. Z imieniem tego genialnego polskiego uczonego związany jest największy przewrót w poglądach na budowę wszechświata. Nauka Kopernika miała ogromny wpływ na rozwój nie tylko astronomii, ale również innych nauk przyrodniczych. Nauka ta wywarła głęboki, rewolucjonizujący wpływ na rozwój myśli naukowej, wywołała wielkie przeobrażenia w całej nauce, miała ogromne znaczenie dla rozwoju światopoglądu w walce z dogmatyzmem i scholastyką”. *Dyskusja*, w: *II Kongres Nauki Polskiej...*, s. 120.

⁴⁶ *Apel uczestników II Kongresu Nauki Polskiej do uczonych świata*, w: *II Kongres Nauki Polskiej...*, s. 192.

zabieg, w czasach astronoma nie wytworzyły się bowiem jeszcze, nowoczesnie pojmowane, więzi narodowe.

W 1973 r. uroczystości dedykowane Mikołajowi Kopernikowi odbywały się w całym kraju. W ich ramach przygotowywano okazjonalne dekoracje, akademie, odczyty i koncerty⁴⁷. W lipcu zorganizowano na Warmii „Tydzień Kopernikowski”. Dwa miesiące później w Warszawie, Krakowie i Toruniu odbył się Nadzwyczajny Kongres Międzynarodowej Unii Astronomicznej i Colloquia Copernicana – „Człowiek i Kosmos”, w którym wzięli udział uczeni z różnych krajów. W Olsztynie otwarto planetarium imienia Mikołaja Kopernika, a w Toruniu kampus Uniwersytetu Mikołaja Kopernika⁴⁸. Z okazji obchodów powrócono do idei nakręcenia filmu fabularnego o astronomie. Już w latach 50. planowano produkcję filmu biograficznego, do którego scenariusz przygotowali Janusz Ballenstedt, Anatol Stedl oraz Stefan Nowak i Janusz Nasfeter. Wówczas jednak w KC PZPR – stosując ideologiczne kryteria – uznano, że scenariusz w zbyt małym stopniu ukazywał związek prac Kopernika z „potrzebami rozwoju sił wytwórczych”, niewystarczająco akcentował „świeckość Kopernika”, nie oddawał związku między dokonaniem Kopernika a rozwojem nauki w Polsce Ludowej, tylko fragmentarycznie analizował kontakty astronoma z ateistami i osobami uznanymi za heretyków. Blokada ta sprawiła, że film o Koperniku doczekał się realizacji dopiero w latach 70. Wyreżyserowany przez małżeństwo Ewę i Czesława Petelskich miał premierę 19 lutego 1973 r. Jak stwierdzono w „Trybunie Ludu”: „Powstał film, który nie rezygnując z widowiskowych atrakcji z epickiego widzenia epoki, umiał pokazać w sposób interesujący kameralny plan owej biografii”⁴⁹. Choć jego scenariusz nie był poddany tak silnej ideologicznej presji, charakterystycznej dla lat 50., to również transmitował tendencyjny przekaz. Świadczy o tym przedstawianie duchownych w otoczeniu Kopernika jako cyników bądź fanatyków⁵⁰.

⁴⁷ *Kopernik – symbolem...*

⁴⁸ T. Miecik, *Toruń urodzinowy*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 48 z 18 lutego.

⁴⁹ *Kopernik*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 50 (8796) z 20 lutego.

⁵⁰ Zob. więcej: P. Kurpiewski, *Historia na ekranie Polski Ludowej*, Gdańsk 2017, s. 165–180.

Kopernik jako technokrata

W latach 70. XX w. władze partyjno-rządowe dały jednak ciche przyzwolenie na pewną rewizję w ukazywaniu znaczenia Kościoła w życiu Mikołaja Kopernika. W „Trybunie Ludu” z 18 lutego 1973 r. redakcja przypominała, że dzieło *De revolutionibus orbium coelestium* zostało zadedykowane przez autora papieżowi Pawłowi III. W latach 50. taka wzmianka byłaby niedopuszczalna – po prostu nie mieściłaby się w dyskursie przyjętym przez propagandę⁵¹. W tym samym numerze „Trybuna Ludu” Eugeniusz Rybka – w artykule *Dziejowe znaczenie nauki Kopernika* – zdystansował się od akcentowania sprzeczności odkryć Kopernika z kościelnym światopoglądem. W zakończeniu Rybka pointował:

zrodziła się w umyśle młodego studenta Akademii Krakowskiej, Mikołaja Kopernika, najbardziej rewolucyjna myśl naukowa w dziejach ludzkości. Z połączenia humanistycznej postawy myślowej ze ścisłym rozumowaniem matematycznym powstała wielka koncepcja światopoglądowa, która przez długie pokolenia zapładniała umysły nie tylko astronomów, fizyków i innych przyrodników, lecz i filozofów oraz przedstawicieli nauk humanistycznych⁵².

Janusz Groszkowski w wywiadzie udzielonym Maciejowi Pędzichowi uznał Kopernika za „symbol odwagi w myśleniu, obowiązkowości, pracowitości, symbol patriotyzmu i obywatelskiej postawy”. Astronoma uważał za „wzór godny naśladowania”. Wykazywał zasadność wykorzystywania Kopernika w propagandzie Polski Ludowej. Zdaniem Groszkowskiego:

Trwałym śladem obchodów 500. rocznicy urodzin wielkiego syna polskiej ziemi powinny być wartości, które z tej okazji upowszechnimy w społeczeństwie. Chodzi o zrozumienie roli nauki i techniki w życiu współczesnym i w naszych staraniach o realizację wizji nowej Polski, umocnienie

⁵¹ T. Leszkowicz, op. cit., s. 31.

⁵² E. Rybka, *Dziejowe znaczenie nauki Kopernika*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 48 (8794) z 18 lutego.

poczucia obowiązkowości, umiłowania prawdy, śmiałości sądów, przybliżenie postaci Kopernika młodemu pokoleniu – jako wzorca postaw obywatelskich⁵³.

Podczas uroczystych obchodów w Toruniu Groszkowski stwierdził: „Piękna postać astronoma, jego odważna myśl i umiłowanie prawdy przyświeca nam jako wzór we wszystkich poczynaniach służących dobru ogólnemu obecnego pokolenia i przyszłości Polski Ludowej, którą budujemy wspólnym, wzmożonym wysiłkiem całego narodu”⁵⁴.

W podobnym kierunku zmierzał członek Biura Politycznego KC PZPR, wicepremier, bliski współpracownik Edwarda Gierka – Józef Tejchma. W Toruniu zabrał głos po Groszkowskim. Kładąc nacisk na osiągnięcia astronoma, stwierdził, że „Kopernik zbudował Polsce swym dziełem naukowym pomnik trwalszy od spiżu”. W jego ocenie powinien stanowić wzór dla współczesnych:

Kopernik był, jest i pozostanie nie tyle przykładem renesansowego człowieka, który umiał zajmować się wszystkim, lecz przede wszystkim wzorem nowoczesnego uczonego i obywatela [...]. Jest obowiązkiem wychowawców, ludzi nauki, twórców kultury, publicystów przedstawienie młodzieży wielkości Kopernika w ścisłym związku z dziejami postępu cywilizacyjnego Polski i rozwoju nauki bez względu na granice państw.

Tejchma podkreślił także, że dokonania Kopernika są znaczącym wkładem Polski w ogólnoludzki postęp. Uważał, że skupienie uwagi na postaci astronoma w skali światowej przekłada się na wzrost zainteresowania Polską za granicą. Osiągnięciu tego celu służyły obchody rocznicowe poświęcone Kopernikowi. Tejchma powiedział też: „Mówimy o Koperniku, a stale wracamy do spraw dzisiejszych, gdyż nie chcemy traktować tradycji na wzór muzealny, lecz widzimy w niej oparcie dla dalszego rozwoju Polski, dla jej przyszłości, która jest dla nas największą troską”. W jego ocenie ko-

⁵³ *Kopernik – symbolem...*

⁵⁴ *Uroczystości w Toruniu*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 49 (8795) z 19 lutego.

pernikańskie idee powinny przenikać do współczesnych programów nauczania, umożliwiając kształcenie w duchu humanistycznych wartości⁵⁵.

Józef Tejchma ukazał osiągnięcia Kopernika w kontekście praktycznych wskazań dla współczesnej polityki, a nie ideologii komunistycznej. Nie oznacza to, że politycy PZPR zaprzestali stosowania ideologicznych kryteriów. Jak stwierdził Tejchma:

Przypominamy jedynie to, co pozostało trwałą wartością kopernikowskiej postawy wobec życia, co w późniejszych wiekach zostało sformułowane przez Marksa, jako zasada filozoficzna, że nie wystarczy objaśniać świat, trzeba go równocześnie zmieniać, znowu objaśniać i nadal doskonalić.

W ocenie Tejchmy idee Kopernika miały w Polsce Ludowej przyczyniać się do udoskonalania „metod rozwoju społecznego” i podnosić jakość pracy badawczej, ale też działań produkcyjnych. Wskazał, że władze traktowały obchody jako impuls do rozwoju nauki i podniesienia poziomu szkolnictwa:

Jeżeli jest prawdą, że każde pokolenie od nowa pisze historię, to obecnie, a zwłaszcza z punktu widzenia przyszłości, wydobywać należy te tradycje, których symbolem jest Kopernik. Te bowiem tradycje, reprezentowane dziś przez nowe, socjalistyczne treści, postępową działalność i postawę wyrażają najgłębiej współczesne i przyszłe kierunki i szanse rozwoju Polski.

Dodał też:

W dziedzinie społecznej – naukowy socjalizm, którego idee stanowią naszą orientację – był w XIX wieku równie wyzywającym i wielkim odkryciem jak kopernikowskie odkrycie porządku fizycznego świata. Trzeba było wiele czasu, aby teoria socjalizmu przeniknęła szeroko do świadomości klas pracujących i narodów i stała się programem budowy nowego społeczeństwa⁵⁶.

⁵⁵ *Kopernik – wzorem nowoczesnego uczonego i obywatela. Skróty przemówienia tow. Józefa Tejchmy*, „Trybuna Ludu” 1973, nr 49 (8795) z 19 lutego.

⁵⁶ *Ibidem*.

Mimo retoryki stosowanej przez Tejchmę ideologiczna presja uległa zmniejszeniu. Nie cytowano już Engelsa. Popularyzacja dorobku Kopernika wynikała z pragnienia ukazania znaczenia twórczości naukowej w życiu społecznym, wskazywano związek teoretycznej refleksji z praktycznym zastosowaniem. Kopernika przedstawiano jako źródło inspiracji do rozwoju edukacji w duchu ideałów, które przyświecały organizatorom Roku Nauki Polskiej. Ta narracja identyfikowała Kopernika z linią polityczną ekipy Edwarda Gierka. Zdaniem Tejchmy:

Dążenie dzisiejszego pokolenia do Polski silnej i szanowanej, kształtowanie młodzieży w duchu wielkich aspiracji patriotycznych, którymi przesycana jest nasza literatura narodowa – znajdzie urzeczywistnienie na drodze pomnażania wewnętrznych sił narodu. Oznaczać to będzie narastającą dynamikę rozwojową, opartą o zdolności i wiedzę Polaków, nowoczesną technikę, dobrą organizację i wydajną pracę, a także wysoką kulturę, sprawiedliwą wycenę zasług, życzliwe współżycie i solidarne współdziałanie ludzi, zespalanych wspólnymi dążeniami. Na takim tle obecnych potrzeb państwa, narodu i społeczeństwa widzimy najgłębszy sens kopernikowskich obchodów⁵⁷.

W latach 70. – w porównaniu z obchodami z 1953 r. – zmianie uległ przekaz propagandowy. Nie kładziono już nacisku na tendencyjne ukazywanie znaczenia Mikołaja Kopernika w filozofii marksizmu-leninizmu. Przedstawiano dokonania astronoma w kontekście gierkowskich osiągnięć. Zdaniem Tomasza Leszkowicza postać Kopernika zdecydowano się „opowiedzieć na nowo – w propagandowym kostiumie, na miarę epoki gierkowskiej charakteryzującej się nowoczesnością, względną liberalizacją i nastawieniem na człowieka”⁵⁸. Dowodziły tego słowa sekretarza KC PZPR Andrzeja Werblana, który uznał, że w Koperniku „zespala się postęp naukowo-techniczny, dynamika gospodarcza, wysokie wartości humanistyczne i obywatelska postawa”⁵⁹.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ T. Leszkowicz, op. cit., s. 29.

⁵⁹ Cyt. za: ibidem.

Podsumowanie

Mikołaj Kopernik odgrywał istotną rolę w polityce historycznej władz komunistycznych. Politykę tę charakteryzowały sowieckie wzorce, na polskim gruncie łączone z instrumentalnie traktowanym nacjonalizmem o antyniemieckim ukierunkowaniu. W zamierzeniu władz astronom miał konsolidować społeczeństwo wokół kręgów partyjno-rządowych w kontrze do przeciwników politycznych i niemieckiej kultury, w tym ujęciu identyfikowanej z Zachodem, któremu propagandowo przypisywano skłonności imperialne. Biorąc to pod uwagę, trzeba stwierdzić, że jego wizerunek i dokonania nie stanowiły płaszczyzny dialogu międzykulturowego. Popularyzacja Kopernika przez komunistów wynikała nie tyle z doceniania jego osiągnięć, ile z łatwości kreowania wizerunku astronoma jako rewolucjonisty na miarę Karola Marksa czy Włodzimierza Lenina. Propagandowo ukazywano go jako twórcę gruntu do przemian społecznych o fundamentalnym znaczeniu. Złagodzenie tego zideologizowanego przekazu w latach 70. nie oznaczało zerwania z bieżącą polityką. W propagandzie postać Kopernika – „prekursora komunizmu” zastąpiono wizerunkiem technokraty. To zjawisko również było świadectwem instrumentalnych działań. Pozytywną pozostałością po okresie popularyzacji jest nazewnictwo obiektów miejskich, instytucji oraz pomniki i uroczystości kopernikańskie⁶⁰.

⁶⁰ W 2023 r. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie oraz Instytut Historii Nauki im. Ludwika i Aleksandra Birkenmajerów Polskiej Akademii Nauk zorganizowały – z okazji 550. rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika – obrady Światowego Kongresu Kopernikańskiego. Uczestnicy Kongresu – uczeni z różnych państw – przedstawili stan badań nad życiem i dokonaniem Kopernika oraz ukazali jego wpływ na rozwój nauki, kultury i sztuki. Współcześnie działa Akademia Kopernikańska, będąca międzynarodową korporacją – złożoną z polskich i zagranicznych uczonych. Odwołanie w nazwie Akademii do nazwiska Kopernika wynika z pragnienia skuteczniejszego promowania polskiej nauki na arenie międzynarodowej.